

Galen z Pergamonu, O porządku moich własnych ksiąg dla Eugenianosa

(*De ordine librorum suorum ad Eugenianum*)

(Περὶ τῆς τάξεως τῶν ιδίων βιβλίων πρὸς Εὐγενιανόν)

1. Wprowadzenie

Spoglądając na zbiorowe wydanie dzieł Galena po dziś dzień trudno oprzeć się podziwowi – wydanie C.G. Kühna obejmuje 22 opasłe tomy, w których oprócz tekstów greckich znajdziemy tłumaczenia łacińskie. Z dwóch pism medyka dowiadujemy się jednak, iż to nie wszystko, co zdołał napisać. Mamy do czynienia tylko z tym, co się zachowało do naszych czasów¹.

Jeden z najwybitniejszych i najbardziej wpływowych lekarzy starożytności i poza nią – jak napisał Vincenzo Damiani – Galen z Pergamonu ma w swoim niezwykle bogatym dorobku literackim (wydanie Kühna² liczy około 20 tys. stron) imponującą różnorodność tekstów medycznych (nie zawsze spójnych ze sobą) ze szczegółami autorskim dotyczącymi jego biografii. Powoduje to, że badacze twórczości Galena muszą zmierzyć się z wyzwaniem selekcji z tak obszernego materiału dotyczącego starożytnego medyka³. Vivian Nutton, komentując ilość dzieł napisanych przez niego, napisał, że: „[...] jest zawsze zdumiewająca i zastanawiająca”⁴. Galen

¹ A. Pacewicz, *Galen o naturze wiedzy medycznej*, „Studia Philosophica Wratislaviensis” 4 (2009) s. 119.

² *Claudii Galeni opera omnia*, t. 1-20, ed. K.G. Kühn, Lipsiae 1821-1833.

³ Por. V. Damiani, *Protreptic and Medicine: Galen*, w: *Philosophical Protreptic in Antiquity*, red. O. Alieva – A. Kotzé – S. van der Meeren, Turnhout 2018, s. 299.

⁴ Por. R. Rosen, *Review of Vivian Nutton, ed., Galen. On My Own Opinions. Corpus Medicorum Graecorum 5.3.2 Galeni De Propriis Placitis*, w: http://repository.upenn.edu/classics_papers/ (dostęp: 27.02.2021).

był jednym z najbardziej płodnych intelektualistów zachodniej starożytności. Jego prace w wydaniu Kühna obejmują 22 tomy po około 1000 stron każdy w standardowym wydaniu greckim (z kilkoma dodatkowymi dziełami zachowanymi tylko w tłumaczeniach na arabski, syryjski, hebrajski lub łaciński) – łącznie ponad 4 miliony słów⁵.

Zachowane w tradycji rękopiśmiennej dzieła Galena uważane za autentyczne są wyjątkowe pod względem ilościowym nie tylko dla tamtych czasów. Stanowią bowiem prawie 1/8 zachowanej literatury od VI wieku przed Chrystusem do końca II wieku po Chrystusie. Był przede wszystkim autorem medycznym, ale napisał również wiele prac z zakresu logiki i etyki, a także zajął kwestiami filozoficznymi, zwłaszcza epistemologią, przyczynami zjawisk w świecie przyrody i filozofią umysłu. Jego praca medyczna, w niektórych kontekstach filozoficzna, miała ogromny wpływ na edukację w okresie średniowiecza, a nawet później, zarówno w Europie, jak i (poprzez przekaz arabsko-islamski) poza nią. W dużej mierze ignorowany przez świat intelektualny od czasu rewolucji naukowej ostatnio zaczął wzbudzać coraz większe zainteresowanie świata nauki⁶.

Biografia Galena jest szeroko znana z wielu wskazań autobiograficznych zawartych w jego twórczości, problematyczne i nieustalone natomiast są daty jego narodzin i śmierci, jak również niepewne jest datowanie jego podróży. Powszechnie przyjmuje się, że urodził się w 129 roku po Chrystusie, zmarł, jak się przyjmuje, między 199 a 216 rokiem po Chrystusie.

Według Paula Moraux, autora *Galien de Pergame. Souvenirs d'une médecin*, Galen to postać z niezwykle ujmującą osobowością, człowiek, który bez wahania próbował rozwiązywać wiele problemów wynikających z jego pracy i zainteresowań. Zdaniem Moraux z taką samą łatwością bezproblemowo zajmował się medycyną, filozofią, farmakologią, jak etyką, retoryką, a także poezją i teatrem⁷. Interdyscyplinarność zainteresowań od wczesnych lat życia wzbudzał w nim ojciec Eliusz Nikon, matematyk, architekt i astronom.

Mój ojciec nieustannie szkolił mnie w posiadanej przez siebie wiedzy w dziedzinach, w których kształci się młodzież – geometria, arytmetyka i dyscypliny przygotowawcze – aż do ukończenia piętnastego roku życia. Następnie

⁵ W rzeczywistości jest 20 tomów, przy czym tomy nr 17 i 18 są podwójne a tom nr 20 jest indeksem.

⁶ Por. P.N. Singer, *Galen*, in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, w: <https://plato.stanford.edu/entries/galen/> (dostęp: 10.04.2021).

⁷ Por. P. Moraux, *Galien de Pergame. Souvenirs d'une médecin*, Paris 1985, s. 197.

wysłał mnie, żebym nauczył się logiki, bym już zaczął samodzielnie studiować filozofię. Miał wtedy sen, który nakierował go, aby poinstruować mnie o medycynie i wysłał mnie, abym ją studiował, kiedy osiągnąłem siedemnasty rok mojego życia”⁸.

Efektem tego snu było rozpoczęcie przez Galena nauki sztuki lekarskiej w sanktuarium Asklepiosa w Pergamonie. Już jako praktykujący medyk zajęty pogłębianiem wiedzy oraz praktycznie nieustannym pisaniem licznych dzieł wdał się w polemikę z reprezentantami szkół medycznych w Rzymie, ale zgodnie z sugestią ojca nie akcentował przynależności do żadnej z nich. Było to w jego przypadku bardzo trudne, sam bowiem wierzył przede wszystkim w siłę i potęgę rozumu⁹, a filozofia sama w sobie nie była zdaniem Galena tylko „sztuką dla sztuki”. Jest to wyraźnie widoczne u cytowanych przez niego wielkich greckich filozofów: Platonia i Arystotelesie¹⁰.

Korpus Galena niewątpliwie gromadzi sumę wiedzy, której nie da się przypisać jednemu uczonemu. Dlatego zawsze warto zadać sobie pytanie, w jakich granicach Galen wykorzystuje prace swoich poprzedników, lekarzy czy filozofów. Bez wątpliwości na twórczość medyczną Galena największy wpływ miała spuścizna po Hippokratesie (ok. 460-377), „ojcu medycyny zachodniej”, który „[...] był bardziej zainteresowany zapisywaniem swoich obserwacji klinicznych niż filozofowaniem”¹¹. Tylko w wyjątkowych przypadkach Galen ośmielał się krytykować swojego wielkie-

⁸ Moraux, *Galien de Pergame*, s. 197 (tł. własne).

⁹ Podczas gdy dla dogmatyków medycznych (lub racjonalistów) tylko rozum pozwalała na identyfikację ogólnych reguł i jest zainteresowany przyczynami, dla empirystów cała sztuka uzdrawiania wywodzi się tylko z doświadczenia. Podkreślali znaczenie praktyki i eksperymentów, czyli „aktywnej nauki” w studiach medycznych. Metodysci, obawiając się zbytnich uproszczeń, podzielili choroby na trzy duże grupy i zaproponowali odpowiednio trzy rodzaje leczenia.

¹⁰ Więcej na ten temat w: Moraux, *Galien de Pergame*, s. 197.

¹¹ Sam Hippokrates, który był bardziej zainteresowany zapisywaniem swoich obserwacji klinicznych niż filozofowaniem, w dziełach *Aforismi* i *Ius iurandum* nie różnicuje myśli refleksyjnego filozofa i mądrości doświadczonego praktyka. Niektóre traktaty wykazują dominację jednego filozofa, w innych widać niespójne, wręcz eklektyczne połączenie wielu poglądów zaspokajających potrzebę wyjaśnienia konkretnego przypadku. W pozostałych, mimo że nie da się zauważyć żadnej konkretnej teorii filozoficznej, widać jednak znaczący wpływ pojęć i kategorii filozofii przedsokratejskiej. Por. J. Krajewska, *Nie tylko „o sztuce lekarskiej” w wybranych pismach Corpus Hippocraticum*, „Saeculum Christianum” 25 (2018) s. 56.

go poprzednika. Cytując mistrza, prawdopodobnie dostosowywał tekst Hippokratesa do współczesnej sobie wiedzy medycznej i wykorzystywał jego autorytet do dysputy ze swoimi antagonistami.

Pisząc o wielkich poprzednikach Galena, nie można również pominąć postaci Praksagorasa z Kos (ok. 340 rok przed Chrystusem), Herofilosa (ok. 335-280) i Eratistratosa (ok. 304-250), medyków aleksandryjskich, którzy prawdopodobnie rozbudzili i zapoczątkowali w nim zainteresowanie anatomią człowieka, a przede wszystkim przyczynami chorób i ich leczeniem.

Prawdopodobnie jeszcze za życia Pergamończyka rozpoczął się proces narzucania jego wiedzy i sposobu uprawiania medycyny bez możliwości jej negowania, nazwany „galenizmem”. Pisząc swoje trakty medyczne, autorzy późnoantyczni i bizantyjscy inspirowali się pośrednio lub bezpośrednio dziełami Galena, tworząc kompilacje często całych treści medycznych jego traktatów. Największe tego typu dzieło, zatytułowane *Collectiones medicae* (gr. Ἱατρικαὶ Συναγχαί), skompilował w IV wieku po Chrystusie osobisty lekarz rzymskiego cesarza Juliana Apostaty, Orybazjusz (320-403). Na skonstruowaną w ten sposób encyklopedię składały się prawdopodobnie 70 lub 72 księgi¹².

Podobne kompilacje autorstwa Aecjusza z Amidy i Aleksandra z Tralles powstały prawdopodobnie w V lub VI wieku¹³. W VII wieku powstało, jak napisała Emilie Savage-Smith, uosobienie greckiej medycyny, dzieło, którego kompilatorem był Paweł z Eginy. Faktycznie nie jest znany oryginalny tytuł tego dzieła. Peter E. Pormann uważa, że prawidłowy tytuł dzieła to *Pragmateia* (gr. Πραγματεία)¹⁴, a Emilia Savage-Smith używa tytułu *Siedem ksiąg Pawła z Eginy* (gr. Ἑπτομῆς Ἱατρικῆς βιβλία ἑπτὰ)¹⁵. Sam autor określił swoją pracę jako „skrócony zbiór pism starożytnych autorów” z zaginionym streszczeniem dzieł Galena ze zbioru *Collectiones me-*

¹² G. Miller, *The Earliest (?) Description of a String Figure*, „American Anthropologist. New Series” 47/3 (1945) s. 461-462.

¹³ Datowanie jest przybliżone.

¹⁴ Ze względu na brak oryginalnego tytułu pierwotnego tytuł dzieła Pawła z Eginy jest przyjmowany umownie jako *De Re Medica Libri Septem*. Por. W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*. By various writers, London 1890, s. 152. Por. P.E. Pormann, *The Oriental Tradition of Paul of Aegina's Pragmateia*, Leiden – Boston 2004, s. 1. Peter E. Pormann, proponuje zaś tytuł *Pragmateia* (Πραγματεία), podkreślając, że sam Paweł również używa tego terminu. Por. Pormann, *The Oriental Tradition of Paul of Aegina's*, s. 1. Sam Paweł w przedmowie (Προοίμιον) do swojego dzieła używa nazwy ἑβδομηκοντάβιβλος. Por. CMG 9/1, s. 3-5.

¹⁵ Por. E. Savage-Smith, *Historia nauki arabskiej – technika, alchemia, nauki przyrodnicze i medycyna*, t. 3, tł. J. Kozłowska – K. Pachniak, Warszawa 2005, s. 152.

dicae Orybazjusza. Według wspomnianej Savage-Smith twórczość Pawła z Eginy jest ogniwem łączącym późną medycynę hellenistyczną z wczesną medycyną islamską¹⁶, Vivian Nutton zaś wspomnianych wyżej medyków i ich prace określił jako „medyczne lodówki starożytności”¹⁷.

2. Ḥunain ibn Ishāq Al-ʿIbadi. Galen i medycyna arabska

Powszechnie uważa się, że zachowanie starożytnej wiedzy medycznej dla przyszłych pokoleń historia medycyny zawdzięcza jednej z kluczowych postaci w ruchu translatorskim „Domu Mądrości” (*Bayt al-Hikma*)¹⁸, Ḥunainowi ibn Ishāqowi (809-873). Czy faktycznie? Według legendarnej opowieści kalif al-Maʿmūn sponsorował korpus tłumaczy, uczestnicząc również w dyskusjach nad przetłumaczonymi tekstami. Niedawno wykazano, że „Dom Mądrości” faktycznie był związany z działalnością tłumaczeniową, przede wszystkim z tłumaczeniem imperialnych dokumentów perskich. Prawdopodobnie istniało kilka szkół zajmujących się tłumaczeniami starożytnych tekstów medycznych, z których dwie najważniejsze ukształtowały się wokół Ḥunayna ibn Ishāqa i filozofa al-Kindī¹⁹.

Glen M. Cooper uważa, że nazwanie Ḥunayna ibn Ishāqa „outsiderem” znacznie ułatwia współczesnym badaczom zrozumienie jego kariery. Jako chrześcijański Arab z al-Ḥira, stolicy dawnego królestwa Lachmidów w południowo-środkowym Iraku, nie należał ani do chrześcijańsko-syryjskich lekarzy, ani do dominującej na tamtych terenach grupy arabskich muzułmanów. Został przyjęty na naukę przez jednego z czołowych lekarzy syryjskich, ale na skutek niespójnych poglądów pożegnał mentora i udał się w podróż na dawne ziemie Cesarstwa Bizantyjskiego. Prawdopodobnie w trakcie podróży nauczył się biegle posługiwać się językiem greckim oraz zaczął gromadzić greckie manuskrypty medyczne²⁰.

¹⁶ Savage-Smith, *Historia nauki arabskiej*, s. 152.

¹⁷ Por. V. Nutton. *From Galen to Alexander, aspects of medicine and medical practice in late antiquity*, „Dumbarton Oaks Papers” 38 (1984) s. 1-14.

¹⁸ „Dom Mądrości” (*Bayt al-Hikma*) był postrzegany jako jedna z wiodących bibliotek w historii islamu, która pojawiła się w jego złotym wieku. Zobacz więcej: M. Mohadi, *The House of Wisdom (Bayt al-Hikmah) and Its Civilizational Impact on Islamic libraries: A Historical Perspective*, „Mediterranean Journal of Social Sciences” 8/5 (2017) s. 186.

¹⁹ Zob. G.M. Cooper, *Ḥunain ibn Ishāq and the Creation of an Arabic Galen*, w: *Brill's Companion to the Reception of Galen*, Leiden – Boston 2012, s. 180-181.

²⁰ Cooper, *Ḥunain ibn Ishāq and the Creation of an Arabic Galen*, s. 180.

Znajomość języków syryjskiego, arabskiego, perskiego i greckiego pozwoliła mu przetłumaczyć na arabski dzieła głównych greckich medyków, takich jak Galen i Hipokrates. Podczas jednej z podróży w celu odnalezienia oryginalnych tekstów Galena napisał: „Szukałem go szczerze i podróżowałem, szukając na ziemiach Mezopotamii, Syrii, Palestyny i Egiptu, aż dotarłem do Aleksandrii, ale nie mogłem nic znaleźć”²¹.

Celem jego pracy było dążenie do przetłumaczenia greckiego tekstu na syryjski i arabski bez utraty istoty tekstu oryginalnego, co wymuszało opracowanie przez niego nowej leksyki arabskiej. W wieku 46 lat zrewidował również własne tłumaczenia tekstu Galena:

Przetłumaczyłem to, kiedy byłem młodym mężczyzną [...] z bardzo wadliwego greckiego rękopisu. Później, kiedy miałem 46 lat, mój uczeń Hubashish poprosił mnie, abym go poprawił po zebraniu pewnej liczby greckich rękopisów. Następnie zestawilem je tak, aby uzyskać rękopis z tekstem syryjskim i poprawione [zostało to] w ten sposób we wszystkich moich pracach tłumaczeniowych²².

Gotthelf Bergsträsser, niemiecki językoznawca, badając technikę pracy Hunaina, napisał, że jego tłumaczenia nie są efektem ciężkiej pracy, ale swobodnego i pewnego opanowania języka przez tłumacza²³. Pod koniec IX wieku prawie cały korpus Galena był już przetłumaczony przez Hanayna i jego współpracowników lub uczniów. Prawdopodobnie zapoczątkował wtedy tworzenie skrótów przetłumaczonych dzieł i systematyczne prace nad podręcznikami dla studentów medycyny oparte na pracach Galena.

Galen był niekwestionowanym autorytetem w kulturze medycznej świata arabsko-islamskiego, nie tylko jako lekarz, ale także jako filozof. Pierwszym, który ośmielił się podważać jego teorie medyczne i dyskutować z Galenem, był perski lekarz, Abū Bakr Muḥammad ibn Zakariyyā' ar-Rāzī (854-925), znany pod zlatynizowaną formą jako Rhazes. W książce *Wątpliwości co do Galena*²⁴ al-Razi odrzucił między innymi twier-

²¹ Por. M. Meyerhof. *The book of the ten treatises on the eye ascribed to Hunain ibn Ishāq (809-877 A.D.): the earliest existing systematic text-book of ophthalmology*, Cairo 1928, s. 2.

²² Meyerhof. *The book of the ten treatises on the eye ascribed to Hunain ibn Ishāq*, s. 4.

²³ Zob. A. Hady, *Hunain ibn Ishāq*, w: <https://www.aspetar.com/journal/viewarticle.aspx?id=320> (dostęp: 11.03.2020).

²⁴ Zob. P. Koetschet, *Galen, Al-Razi, and the eternity of the world. The fragments of the treatise On Demonstration, IV, in the Doubts About Galen*, „Arabic Sciences and Philosophy” 7 (2015) s. 41.

dzenia Galena o wyższości języka greckiego nad innymi językami. Zakwestionował opisy Galena dotyczące przebiegu niektórych gorączek, twierdząc, że ma do tego podstawy, jego doświadczenie kliniczne bowiem przewyższa doświadczenie Galena. Próbował podważyć również teorię Galena o czterech humorach, których równowaga miała być warunkiem dobrego zdrowia. Wyzwanie al-Raziego dla podstaw teorii medycznej obowiązujących w ówczesnym świecie było dość kontrowersyjne. Wielu oskarżyło go o ignorancję i arogancję, mimo że wielokrotnie wyrażał swoje pochwały i wdzięczność Galenowi, pisząc:

Modliłem się do Boga, aby kierował i prowadził mnie do prawdy, pisząc tę książkę. Smuci mnie sprzeciw i krytyka Galena, człowieka, z którego morza wiedzy wyciągnąłem wiele. Rzeczywiście, on jest Mistrzem, a ja jestem uczniem. Chociaż ten szacunek i uznanie będzie i nie powinno przeszkadzać mi wątpić w to, co jest błędne w jego teoriach. Wyobrażam sobie i czuję głęboko w moim sercu, że Galen wybrał mnie do podjęcia tego zadania, a gdyby żył, pogratulowałby mi tego, co robię. Mówię to, ponieważ celem Galena było poszukiwanie i znajdowanie prawdy i wyprowadzenie światła z ciemności. Żałuję, że nie żyje i nie może przeczytać tego, co napisałem²⁵.

Inni islamscy medycy, w tym 'Ali ibn al-Abbas al-Majusi (ok. 930-984), Abū al-Qāsim Khalaf ibn al-'Abbās al-Zahrāwī al-Ansari (ok. 936-1013), Ibn Sina, zwany przez łacinników Avicenną (980-1037), Abū Marwān 'Abd al-Malik ibn Zuhr (1094-1162) konfrontowali i łączyli swoje badania z badaniami Galena, jednak mniej ostentacyjnie w przypadku odkrytych nieścisłości, jak miało to miejsce w przypadku al-Raziego. Dopiero wyniki badań i odkrycie krążenia płucnego (małego) przez Ibn al-Nafisa wymusiły zakwestionowanie galenowej fizjologii układu krążenia.

Omawiając epokową transformację kulturową spowodowaną przez grecko-arabski ruch tłumaczeń w Bagdadzie w IX, X i XI wieku i pomijając jednocześnie sam proces tworzenia tego ruchu, należy mocno podkreślić jego skutki. Epokową konsekwencją tych tłumaczeń było to, że prawie wszystkie prace filozoficzne i naukowe, które były wówczas dostępne dla tłumaczy, zostały przetłumaczone na język arabski, czyniąc cywilizację islamską jednym ze spadkobierców cywilizacji grecko-rzymskiej.

²⁵ Por. B. Saad – O. Said, *Greco-Arab and Islamic Herbal Medicine: Traditional System, Ethics, Safety, Efficacy, and Regulatory Issues*, New York 2011, s. 23.

3. Galen w łacińskiej Europie

Jedną z najbardziej niezwykłych cech europejskiego średniowiecza jest proces, w wyniku którego w XII i XIII wieku Europa Zachodnia opracowała łacińskie wersje większości arabskich przekładów greckich dzieł. Były to między innymi dzieła Arystotelesa, Euklidesa, Ptolemeusza i Galena, które zostały pierwotnie napisane w języku greckim, a następnie przetłumaczone na arabski, a także dzieła napisane w języku arabskim przez chrześcijańskich, muzułmańskich i żydowskich uczonych, takich jak wspomniany już Awicenna, Awerroes, czyli ibn Rushd, i Majmonides, czyli Moses ben Maimon. Twierdzono, że prześledzenie wpływu Galena na łacińskim Zachodzie byłoby jak spisanie pełnej historii medycyny²⁶.

Tłumaczenie arabskich prac medycznych na łacinę zainicjował Konstantyn Afrykańczyk (1020-1087), który podobnie jak Hunan ibn Ishāq posługiwał się kilkoma językami, w tym greckim, łacińskim, arabskim oraz innymi nabytymi podczas jego rozległych podróży do Syrii, Indii, Etiopii, Egiptu i Persji. Przetłumaczone przez niego arabskie wydania prac Hipokratesa i Galena były pierwszymi dziełami²⁷, które dały średniowiecz-

²⁶ Zob. M.P. Donato, *Galen in an Age of Change (1650-1820)*, w: *Brill's Companion to the Reception of Galen*, s. 487.

²⁷ Łacińskie dzieło *De medicina* Aureliusza Korneliusza Celsusa które zyskało dużą popularność już w czasach, w których być może jeszcze żył autor, niestety nie zostało zauważone nie tylko przez Galena, ale również całą późną starożytność. „Nawet dla medycyny arabskiej imię Celsusa nie istnieje, mimo że, jak napisała Emillie Savage-Smith, pierwsi muzułmańscy medycy interesowali się życiem swoich poprzedników, których nazywali «Starożytnymi», szczególnie Greków. Do dodatkowej refleksji skłaniają również przyczyny oficjalnego niebytu imienia Celsusa i *De medicina* od II do IX w. po Chr. Na IX wiek datowane są bowiem najstarsze odnalezione łacińskie manuskrypty z tekstem dzieła: F, Codex Florent., Laurentian Library, 73, I. IX wiek, V, Codex Romanus, Vatican Library, 5951. IX wiek, P, Codex Parisinus, National Library, 7928. X wiek. Kopię manuskryptu florenckiego wykonał w XV wieku Niccolò Niccolou, florencki badacz greckich i łacińskich tekstów starożytnych. Wykonana przez niego kopia stała się podstawą do zapisu, który sporządził Niccolò Fonta dla Franciscusa Saxettusa (Francesco Sassettiego), włoskiego bankiera, który był jednocześnie kolekcjonerem manuskryptów. W gromadzeniu kolekcji pomagał mu brat Niccolò, Bartholomeus Fontius (Bartolomeo della Fonte), humanista, poeta i tłumacz. Bartholomeus poprawił i opisał kopię wykonaną przez brata, korzystając z wersji oryginalnej manuskryptu pochodzącej z IX wieku. Skorygowaną przez siebie kopię wykorzystał w 1478 roku do wydrukowania *De medicina* przez Nicolausa Laurentii (Niccolò di Lorenzo), znanego także jako Niccolò Todesco (Mikołaj z Niemiec). W swoim liście dedykującym Sassettiemu wydrukowane dzieło napisał: «Celsus, uprzednio nędzny i zdeformowany, jest teraz odnowiony i przywrócony niemal do swego pier-

nemu Zachodowi pełniejszy obraz medycyny greckiej i przyczyniły się jednocześnie do rozkwitu medycznej szkoły w Salerno²⁸. Medyczne teksty Galena i Awicenny tłumaczył również Gerard z Cremony (1114-1187) oraz Burgundio z Pizy (XII wiek), który przetłumaczył *De complexionibus* Galena bezpośrednio z języka greckiego.

Jednym z najbardziej znaczących tłumaczy dzieł Galena na łacinę był Niccolò di Deoprepio da Reggio. Lynn Thorndike wysunęła hipotezę, jakoby Niccolò tłumaczył uzupełnienia niedokończonych dzieł Galena lub niekompletne teksty przetłumaczone już na język arabski. Podała przykład pochodzącego z XII wieku tłumaczenia łacińskiego *De juvamentis membrorum*, które było faktycznie tłumaczeniem skróconej wersji arabskiej. Dzieło to zostało przetłumaczone później przez Niccolò i ukazało się w 1317 roku pod tytułem *De utilitate specificum*²⁹.

Tłumaczenia jego szybko zyskały uznanie, jednak nie zastąpiły tłumaczeń poprzedników, które nadal były cytowane i regularnie wykorzystywane przez lekarzy późnego średniowiecza. Mimo że wiele tekstów przetłumaczonych przez Niccolò zachowało się tylko w jednym egzemplarzu, to włączenie ich do kompilacji renesansowych doprowadziło do zwiększenia nakładu tekstów, których grecki oryginał został w niektórych przypadkach zagubiony.

4. Wydania dzieł Galena

Pierwsze wydanie dzieł Galena³⁰, z 1525 roku, w Wenecji w oficynie Aldo Manucjusza³¹ według Vivian Nuttona zostało przygotowane pod kierunkiem Giovanniego Baptisty Opizzoniego, profesora medycyny na Uniwersytecie w Pawii (1485-1532). W większości do edycji wykorzystano rękopisy, które, jak to określił Nutton, „prawie wszystkie zostały odkry-

wotnego wyglądu, i za to daję ci największy kredyt»” (J. Krajewska, „*Artifex medicinae*”, czyli o Celsusie i „*De Medicina*”, „*Saeculum Christianum*” 26 (2019) s. 11-12).

²⁸ Por. M. Stefan, *Christianity*, w: <https://www.britannica.com/biography/Constantine-the-African> (dostęp: 23.04.2021).

²⁹ Zob. L. Thorndike, *Translations of works of Galen from the Greek by N. da R. (ca. 1308-1345)*, „*Byzantina Metabyzantina*” 1 (1946) s. 213-235.

³⁰ Zob. V. Mani, *Die griechische Editio „princeps” des Galenos (1525), ihre Entstehung und ihre Wirkung*, „*Gesnerus*” 13 (1956) s. 29-52.

³¹ Aldo Manucjusz (łac. *Aldus Manutius*) odegrał fundamentalną rolę w upowszechnianiu literatury greckiej na Półwyspie Apenińskim. W 1494 roku Manucjusz otworzył drukarnię w Wenecji.

te w promieniu kilku kilometrów wokół Rialto”³². Tak zredagowany (bez tłumaczenia) tekst grecki wypełnił wydawcy pięć tomów folio. Niestety, wydanie to jest obciążone dużą ilością błędów typograficznych i pominięć nawet kilku słów w akapicie³³.

Konkurencje wydanie Andréasa Cratandera w Bazylei z 1538 roku, mimo wszechstronnego zespołu redakcyjnego, który zgromadził Leonhard Fuchs (1501-1566), odpowiedzialny za przygotowanie wydania profesor medycyny w Tybindze, również nie uniknęło wielu pomyłek. Niestety, znajduje się w nim niewiele poprawek w stosunku do wydania Aldo Mancjusza, a przy odwoływaniu się do rękopisów nie uzupełniono żadnego istotnego pominięcia³⁴.

W XVII wieku została wydana trzynastotomowa grecko-łacińska wersja *Hippocratis Coi et Claudii Galeni Pergameni archiatron opera*. René Chartier, wydając dzieła Galena w 1639 roku, twierdził, że jest ono kompletne, korzystał bowiem z wielu wypożyczonych rękopisów z głównych bibliotek europejskich³⁵. Niestety, zmiany w stosunku do poprzednich dwóch wydań są niewielkie³⁶.

W latach 1650-1820 pisma Galena cały czas znajdowały się w programie nauczania każdego lekarza, a każda biblioteka uważała za konieczne posiadanie ich w swoich zasobach. Starsze wydania były zawsze w obiegu, tym bardziej, że wiek XVII i XVIII to okres kwestionowania dziedzictwa galenowego, co spowodowało wstrzymanie liczby publikacji poświęconych lekarzowi z Pergamonu i wydawania jego dzieł. Pojedyncze lub zbiorowe prace i komentarze Galena tłumaczone między 1650 a 1820 rokiem były często wydawane pojedynczo i w ramach zapotrzebowania na opracowanie jakiegoś medycznego problemu. Dopiero w XIX wieku, szczególnie w przypadku prac Victora Daremberga, historyka medycyny, lekarza i tłumacza dzieł Hippokratesa i Galena, ponownie wzrosło zainteresowanie medycyną galenową, tym razem traktowaną już jako przedmiot badań

³² Por. V. Nutton, *John Caius and the manuscripts of Galen*, „Proceedings of the Cambridge Philological Society” 13 (1987) s. 40-41.

³³ Edycja *princeps* jest pierwszym drukowanym wydaniem dzieła, które wcześniej istniało tylko w rękopisach i mogło być rozpowszechniane dopiero po skopiowaniu ręcznym.

³⁴ Zob. J. Jouanna – V. Budon-Millot, *Présentation du projet d'édition de Galien dans la Collection des Universités de France*, „Bulletin de l'Association Guillaume Budé” 2 (1993) s. 102.

³⁵ Por. J. Kollesch, *René Chartier, Herausgeber und Falscher der Werke Galens*, „Klio” 48 (1967) s. 185.

³⁶ Jouanna – Budon-Millot, *Présentation du projet d'édition de Galien*, s. 103.

i studiów, a nie nauczania obowiązkowego w programie studiów medycznych. We wstępie do pierwszego tomu dzieł medycznych i filozoficznych Galena Daremberg wyjaśnił, że trudno jest zrozumieć dawne teksty naukowe, a tym bardziej je przetłumaczyć. Argumentował problem zainteresowaniem starożytnymi tekstami medycznymi przede wszystkim wśród lekarzy, redagowaniem przez nich tekstów i do użytku innych lekarzy. W tych wymuszonych takim zapotrzebowaniem warunkach zastosowanie krytycznych metod filologii klasycznej zostało poważnie ograniczone.

W latach 1821-1833 Karl Gottlob Kühn, niemiecki lekarz i historyk medycyny z Lipska (1754-1840) opublikował 122 pisma Galena. Edycja składała się z greckiego tekstu oraz łacińskiego przekładu. Do XX wieku było to najbardziej kompletne wydanie dzieł Galena i, jak zauważyli Jacques Juanna i Veonique Boudon-Millot, mimo że wydawca twierdził, że będzie się opierało tylko na rękopisach, tekst jest bardzo często taki sam jak w wydaniu Chartiera. Co więcej, tłumaczenia łacińskie proponowane pod tekstem greckim, zapożyczone z różnych poprzednich wydań, bardzo często nie odpowiadają tekstowi greckiemu, który mają tłumaczyć³⁷.

W opinii wspomnianego już Daremberga wydanie Kühna „[...] odtwarza, ogólnie rzecz biorąc, tekst Chartiera ze wszystkimi jego wadami [...]”³⁸. Mimo tych wad na stronie *Corpus Medicorum Graecorum* (CMG) znajduje się informacja, że „Jeśli chodzi o Galena, wydanie Kühna jest dzisiaj, pomimo swoich niedociągnięć, nadal w dużej mierze pełnym wydaniem”³⁹.

Od końca XIX wieku wydanie Kühna jest powoli zastępowane wydaniami filologicznymi traktatów. W 1899 roku traktaty ukazały się w serii Teubnera, *Galenī scripta minora*, a od 1905 roku – w *Corpus Medicorum Graecorum*.

Redaktorzy starożytnego korpusu medycznego napotykali na trudności przy jego tworzeniu ze względu na to, że na świecie jest stosunkowo niewielu filologów klasycznych i historyków posiadających wiedzę niezbędną do redagowania tekstów medycznych. *Corpus Medicorum Graecorum* jest pierwszym projektem, który doskonale poradził sobie z problemem, zakładając z góry interdyscyplinarną współpracę naukową przy współredagowaniu tekstów. Od samego początku zamiarem twórców CMG było, aby teksty źródłowe docierały dla czytelników nieposiadających znajomo-

³⁷ Jouanna – Budon-Millot, *Présentation du projet d'édition de Galien*, s. 103.

³⁸ Por. Ch. Daremberg, *Wstęp*, w: *Oeuvres d'Oribase*, Paris 1851, s. XXII.

³⁹ Zob. *Task of the Project. Galen of Pergamum: The Transmission, Interpretation and Completion of Ancient Medicine*, w: <http://cmg.bbaw.de/project-office> (dostęp: 27.02.2021).

ści języków, w których zostały napisane. Podjęto decyzję o publikowaniu tekstów wraz z tłumaczeniami w językach niemieckim, angielskim, francuskim i włoskim i tym samym umożliwiono dostęp do starożytnych tekstów medycznych (przede wszystkim Galena) możliwie największej grupie potencjalnych czytelników.

Korpus Galena jest zdecydowanie największym zbiorem zachowanych pism jednego greckiego autora. Niestety, w przeciwieństwie do innych starożytnych tekstów medycznych znaczna część dorobku Galena nie została jeszcze opublikowana w wydaniach krytycznych.

5. Autobiografia Galena

Większość dzieł Galena zawiera elementy autobiograficzne, ale kilka traktatów jest wyłącznie skoncentrowanych na jego własnych pismach i karierze. Pod koniec II wieku po Chrystusie napisał dwie bibliografie własnych pism: *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* (łac. *De Libris propriis*) i zachowaną tylko fragmentarycznie *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων πρὸς Εὐγενιανόν* (łac. *De ordine librorum suorum liber*). Są to prawdopodobnie pierwsze prace autobiograficzne i najstarsze bibliografie ze zbioru biblioteki aleksandryjskiej sporządzonego przez Kallimachosa⁴⁰, uważanego za pierwszy w historii katalog biblioteczny.

De Libris propriis powstało, jak to sam napisał, aby spośród dzieł krążących pod jego nazwiskiem wymienić tylko dzieła jego autorstwa, ponieważ „[...] moje książki są wydawane przez ludzi pod ich nazwiskami”. Tłumaczył, dlaczego na rynku księgarskim w Cesarstwie Rzymskim krążyło wiele fałszywych traktatów medycznych jemu przypisywanych. Wymienił swoje autentyczne dzieła z krótkim opisem każdego z nich, wraz z informacją, do kogo jest adresowane. Na księgę składają się również informacje dotyczące jego dzieciństwa, dwóch okresów jego życia w Rzymie, pożaru, jaki miał miejsce w Świątyni Pokoju w Rzymie w 192 roku po Chrystusie. *De Libris propriis* stanowi bardzo istotne źródło dla poznania historii starożytnej filozofii i medycyny ze względu na zawarte w nim tytuły i streszczenia wielu utraconych dzieł własnych, słynnych poprzedników Galena, a także

⁴⁰ Według Rudolfa Bluma podzielił autorów na klasy, uporządkował autorów według klas alfabetycznie, dodał do nazwiska każdego autora (w miarę możliwości dane biograficzne, wymieniał pod nazwiskiem autora tytuły jego prac, zacytował również słowa rozpoczynające tekst danego autora, podał liczbę wierszy tekstu). Zob. R. Blum, *Kallimachos. The Alexandrian Library and the Origins of Bibliography*, Wisconsin 1991, s. 152.

mu współczesnych filozofów i lekarzy. Traktat *De ordine librorum suorum ad Eugonianum* jest jednym z najczęściej cytowanych dzieł Galena i dotyczy kolejności, w jakiej kandydat na lekarza powinien czytać jego księgi⁴¹.

Iwan Von Müller w przedmowie do swojego wydania z 1893 roku wspomnianych ksiąg przyznał, że rękopis *Ambrosianus graecus 659*, na którym pracował, miał wiele braków i zachowały się na nim tylko fragmenty ksiąg⁴². Faktycznie kilka bezspornie autorskich tekstów nie jest wymienionych przez Galena. Jedną z przyczyn może być fakt, że powstały już po napisaniu *De Libris propriis*, ewentualnie Galen sam z nieznanych powodów zrezygnował ze wzmiankowania o nich.

Luki w tekście zostały uzupełnione przez Véronique Boudon-Millot w: *Galien: Introduction générale; Sur l'ordre de ses propres livres; Sur ses propres livres; Que l'excellent médecin est aussi philosophe* dzięki tłumaczeniu na język arabski Hunaina ibn Ishāq'a z rękopisu datowanego na IX wiek oraz manuskryptowi *Vlatadon 14* odkrytego przypadkowo przez Antoine'a Pietrobellogo w greckim klasztorze w 2005 roku. Odkryty manuskrypt zawiera cztery pozycje z nowym tekstem Galena, w tym dwie bardzo istotne dla ksiąg autobiograficznych, które zdaniem Paula Singera doskonale wypełniają te luki⁴³. Są to: (1) pełny grecki tekst dzieła, które było dostępne w języku greckim tylko w niewielkiej części, która prawdopodobnie pochodziła z tłumaczenia arabsko-łacińskiego i grecko-łacińskiego *De Libris propriis* i *De ordine librorum suorum ad Eugonianum* oraz (2) dodatkowa wersja greckiego tekstu dwóch istniejących już dzieł znanego wcześniej greckiego rękopisu *De Libris propriis* i *De ordine librorum suorum ad Eugonianum*.

Z tekstu księgi *De ordine librorum suorum ad Eugonianum*: „Charakter i liczba ich propozycji są zapisane w każdej pracy indywidualnej i zostaną wyjaśnione w pracy, w której podam pełną listę moich książek”⁴⁴ wynika, że powstała wcześniej niż księga *De Libris propriis*. Jest to prawdopodobne przy założeniu, że tłumaczony tekst grecki nie jest tekstem wtórnym oryginału greckiego.

⁴¹ Por. I.V. Prolygina, *Galen. On my own books*, „Scholē” 11/2 (2017) s. 636-677; Pacewicz, *Galen o naturze wiedzy medycznej*, s. 119.

⁴² Zob. I. Müller, *Claudii Galeni Pergameni Scripta minora*, t. 2, Leipzig 1891, s. LVI.

⁴³ P.N. Singer, *Note on MS Vlatadon 14: a Summary of the Main Findings and Problems*, w: *Galen's Treatise Περί Αλμπίας (De indolentia) in Context*, Leiden – Boston, s. 23.

⁴⁴ τὴν γραφὴν ποιήσομαι (‘sporządczę pisemną relację’) odnosi się do Galena. Forma futurum (indicativus futuri medii – ποιήσομαι) czasownika ποιέω wskazuje, że dzieło *De libris propriis liber* jest chronologicznie późniejsze. Por. przypis 126.

6. Wydania tekstu

Galenii librorum pars tertia, catalogum eorum proximè sequens pagina monstrabit, Basileae 1538.

Galenii librorum pars tertia, t. 3, Venise 1525.

Claudii Galeni opera omnia, t. 19, Lipsiae 1830, s. 49-61.

Claudii Galeni scripta minora, Leipzig 1891, s. 80-124.

Hayes E. – Nimis S.A., *Galen: three treatises: on my own books, on the order of my own books, & that the best physician is also a philosopher: an intermediate Greek reader: Greek text with running vocabulary and commentary*, Oxford 2014.

Boudon-Millot V., *Galien: Introduction générale; Sur l'ordre de ses propres livres; Sur ses propres livres; Que l'excellent médecin est aussi philosophe*, Paris 2007.

7. Przekłady nowożytnie

Niemieckie

Brodersen K. – Hiersemann A. – Steger F., *Galenos: Arzt und Philosoph. Fünf autobiographische Schriften*, Stuttgart 2021.

Angielskie

Hayes E. – Nimis S.A., *Galen: three treatises: on my own books, on the order of my own books, & that the best physician is also a philosopher: an intermediate Greek reader: Greek text with running vocabulary and commentary*, Oxford 2014.

Singer P.N., *Galen: Selected works*, Oxford 2001.

Francuskie

Boudon-Millot V., *Galien: Introduction générale; Sur l'ordre de ses propres livres; Sur ses propres livres; Que l'excellent médecin est aussi philosophe*, Paris 2007.

Włoskie

Vegetii M., *Claudius Galenus: Nuovi scritti autobiografici*, Roma 2013.

Hiszpańskie:

Martínez Manzano T., *Claudi Galè: Tratados filosóficos y autobiográficos*, Madrid 2002.

Rosyjskie

Гален, *О порядке собственных книг*, Пер. и примеч. И.В. Пролягиной, Историко-философский ежегодник, М. Аквилон 2016, s. 50-68.

8. Literatura

Galen, *On medical experience*, ed. R. Walzer, London 1944.

[Galen] *Opera omnia, Medicorum graecorum quae extant*, t. 1-20, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1821-1833 (reprint Hildesheim 1967).

[Galen] *De methodo medendi liberi XIV*, w: *Claudii Galeni opera omnia*, t. 10, ed. C.G. Kühn, Leipzig 1825.

Galen, *Three Treatises: On the order of My Own Books*, ed. E. Hayes – S. Nimis, Warwick 2014.

[Galen] *The Alexandrian Epitomes of Galen*, t. 1: *On the Medical Sects for Beginners; The Small Art of Medicine; On the Elements According to the Opinion of Hippocrates*, ed. J. Walbridge, Provo – Brigham 2014.

[Galen] *Claudii Galeni Pergameni Scripta minora*, t. 2, ed. G. Helmerich, Leipzig 1891, s. 56.

Herophilus, The Art of Medicine in Early Alexandria, tł. H. von Staden, New York 1989.

Ḥunan ibn Ishāq on His Galen Translation, tł. J.C. Lamoreaux, Provo 2016.

Ḥunan ibn Ishāq, über die syrischen und arabischen Galen-übersetzungen, ed. G. Bergsträsser, Leipzig 1925.

[Orybajusz] *Œuvres d'Oribase*, ed. Ch. Daremberg, Paris 1851.

9. Opracowania

A dictionary of modern written Arabic, ed. H. Wehr, Nowy York 1960.

Blum R., *Kallimachos. w: The Alexandrian Library and the Origins of Bibliography*, tł. H. Wellisch, Madison 1991, s. 152.

Ciechanowicz J., *Rzym Ludzie Budowle*, Warszawa 1987.

Cooper G., *Ḥunayn Ibn Ishāq and the Creation of an Arabic Galen*, w: *Brill's Companion to the Reception of Galen*, Leiden – Boston 2012, s. 180-181.

Damiani V., *Protreptic and Medicine: Galen*, w: *Philosophical Protreptic in Antiquity*, Turnhout 2018, s. 299-311.

Degen R., *Galen im Sirishen: Eine Überschrift über die sirische Überlieferung der Werke Galen*, w: *Galen: Problems and Prospects*, red. V. Nutton, London 1981, s. 131-166.

Donato M., *Galen in an Age of Change (1650–1820)*, w: *Brill's Companion to the Reception of Galen*, Leiden – Boston 2019, s. 487-507.

- Fichtner G., *Corpus Galenicum: Verzeichnis der galenichen un pseudogalenischen Schriften*, Tübingen 2004.
- Hady A., *Hunain ibn Ishāq*, w: <https://www.aspetar.com/journal/viewarticle.aspx?id=320> (dostęp: 11.03.2020).
- Jouanna J. – Budon-Millot V., *Présentation du projet d'édition de Galien dans la Collection des Universités de France*, „Bulletin de l'Association Guillaume Budé” 2 (1993) s. 101-135.
- Koetschet P., *Galen, Al-Razi, and the eternity of the world. The fragments of the treatise On Demonstration, the Doubts About Galen*, „Arabic Sciences and Philosophy” 7 (2015) 167-198.
- Kollesch J., *René Chartier; Herausgeber und Falscher der Werke Galens*, „Klio” 48 (1967) s. 76-98.
- Krajewska J., *Nie tylko „o sztuce lekarskiej” w wybranych pismach Corpus Hippocraticum*, „Saeculum Christianum” 25 (2018) s. 54-62.
- Krajewska J., „*Artifex medicinae*”, czyli o Celsusie i „*De Medicina*”, „Saeculum Christianum” 26 (2019) s. 5-14.
- Miller G., *The Earliest (?) Description of a String Figure*, „American Anthropologist. New Series” 47/3 (1945) s. 461-462.
- Mani V., *Die griechische Editio „princeps” des Galenos (1525), ihre Entstehung und ihre Wirkung*, „Gesnerus” 13 (1956) s. 29-52.
- Meyerhof M., *The book of the ten treatises on the eye ascribed to Hunan ibn Ishāq (809-877 A.D.): the earliest existing systematic textbook of ophthalmology*, Cairo 1928, s. 1-222.
- Mohadi M., *The House of Wisdom (Bayt al-Hikmah) and Its Civilizational Impact on Islamic libraries: A Historical Perspective*, „Mediterranean Journal of Social Sciences” 8/5 (2017) s. 179-187.
- Moraux P., *Galien de Pergame. Souvenirs d'une médecin*, Paris 1985.
- Nutton V., *From Galen to Alexander, aspects of medicine and medical practice in late antiquity*, „Symposium on Byzantine Medicine” 38 (1984) s. 1-14.
- Nutton V., *John Caius, and the manuscripts of Galen*, „Proceedings of the Cambridge Philological Society” 13 (1987) s. 40-41.
- Nutton V., *The Chronology of Galen's Early Career*, „The Classical Quarterly” 23/1 (1973) s. 158-171.
- Pacewicz A., *Galen o naturze wiedzy medycznej*, „Studia Philosophica Wratislaviensis” 4 (2009) s. 119-125.
- Prioreschi P., *A History of Medicine*, t. 2: *Greek Medicine*, Omaha 1996.
- Prioreschi P., *A History of Medicine*, t. 3: *Roman medicine*, Omaha 1999.
- Prolygina I., *Galen. on my own books*, „Schole” 11/2 (2017) s. 636-677.
- Saad B. – Said O., *Greco-Arab and Islamic Herbal Medicine*, w: *Traditional System, Ethics, Safety, Efficacy, and Regulatory Issues*, New York City 2011.
- Sadurska A., *Archeologia Starożytnego Rzymu*, t. 2, Warszawa 1980.
- Savage-Smith E., *Medycyna*, w: *Historia nauki arabskiej. Technika, Alchemia nauki przyrodnicze i medycyna*, tł. R. Rasheda – R. Morelonem, Warszawa 2005, s. 161-238.

- Singer P.N., *Galen, Selected works, The Worlds Classic*, Oxford – New York 2001.
- Singer P.N., *Galen*, w: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, w: <https://plato.stanford.edu/entries/galen/> (dostęp: 10.04.2021).
- Thorndike L., *Translations of works of Galen from the Greek by N. da R. (ca. 1308-1345)*, „Byzantina Metabyzantina” 1 (1946) s. 213-235.
- Ullmann M., *Die Medizin im Islam*, „Journal of the American Oriental Society” 95/3 (1975) s. 505-507.

10. Przekład⁴⁵

[Galen wyjaśnia potrzebę sporządzenia podręcznika porządkującego jego dzieła]⁴⁶

[s. 49] 1. Masz rację, Eugeniosie⁴⁷, wskazując na potrzebę jakiegoś podręcznika⁴⁸, który objaśniłby porządek moich ksiąg. Albowiem nie

⁴⁵ Przekładu dokonano z greckiego tekstu krytycznego *Claudii Galeni opera omnia*, t. XIX, ed. C.G. Kühn, Leipzig – Knobloch 1821, s. 49-61. Uzupełniono brakujące fragmenty tekstu greckiego o tekst zachowany tylko w języku arabskim z: *Ḥunan ibn Ishāq on His Galen Translation*, ed. J.C. Lamoreaux, Provo 2016 oraz wydaniem *Ḥunan ibn Ishāq’a (Über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen*, ed. G. Bergsträsser, Leipzig 1925).

⁴⁶ Tam, gdzie w tłumaczeniu nie podano tytułu łacińskiego oraz wydania, Galen wspomina swoje dzieła, które są trudne lub niemożliwe do identyfikacji. Tytuły rozdziałów stanowią uzupełnienie sporządzone według wydania: Galen, *Three Treatises: On the order of My Own Books*, ed. E. Hayes – S. Nimis, Warwick 2014, s. 82-109.

⁴⁷ ὦ Εὐγενιανέ/ὁ Εὐγενιανός, również w formie ὁ Εὐγενειανός – adresat tego dzieła, bliżej nieznan, jest wspominany głównie w *De Methodi medendi* Galena. *Ḥunan ibn Ishāq*, opisując dzieło Galena pt. *O metodach terapeutycznych* (arab. *Kitāb Ḥīlat al-bur’*, gr. Θεραπευτικὴ μέθοδος, łac. *Methodo medendi*, w: *Claudii Galeni opera omnia*, t. 10, ed. C.G. Kühn, s. 1-1021) wspomina Eugenianosa. Por. *Ḥunan ibn Ishāq on His Galen Translation*, ed. J.C. Lamoreaux – G. Kessel, Provo 2016, § 22, s. 34 (tekst ang.) i s. 35 (tekst arab): „Sporządził to dzieło w czterdziestu *maqālāt* (artykułach/tomach). [...] Napisał sześć *maqālāt* dla człowieka imieniem Hieron (arab. اليارن) [...]. Następnie Hieron zmarł, a Galen nie skończył tej książki. Podczas gdy tak wyglądały sprawy, Eugenianus zapytał go czy może dokończyć książkę. Ten [Galen] następnie napisał dla niego [Eugenianusa] osiem *maqālāt*”. Słowa *Ḥunan ibn Ishāq*, odnoszące się do Eugenianosa, pochodzą z przedmowy do księgi VII *Methodo medendi*, gdzie Galen wyjaśnia dokończenie swojej pracy. Por. Galen, *Methodo medendi*, s. 456: „[Dzieła] *Metody Terapeutyczne*, o [mój] przyjacielu Eugenianiosie (Τὴν θεραπευτικὴν μέθοδον, ὦ Εὐγενιανέ φίλτατε), niegdyś umiłowanemu Hieronowi (Ἰέρωνι χαριζόμενος) podjąłem się sporządzić. Jednakże, po jego śmierci, o której w niedawnym czasie się dowiedziałem, i ja odłożyłem napisanie jej”.

⁴⁸ Βιβλίον/τό βιβλίον – w znaczeniu podstawowym ‘księga, dokument, zwój’. W niniejszym tłumaczeniu termin oddany jako „podręcznik”.

wszystkie mają ten sam cel, funkcje lub temat przewodni⁴⁹. Jak wiecie, niektóre zostały napisane na prośbę przyjaciół i są dostosowane wyłącznie do ich konkretnego poziomu⁵⁰. Inne zaś były skierowane dla młodych początkujących [adeptów medycyny]. [s. 50] W żadnym przypadku nie było moim zamiarem przekazanie ich lub zachowanie dla potomności, ponieważ zauważyłem, że nawet książki napisane w poprzednich epokach⁵¹ są rozumiane przez bardzo małą liczbę osób. Lekarze i filozofowie są [przedmiotem] podziwu dla innych lekarzy i filozofów bez zapoznania się z ich doktrynami i bez praktykowania tej samej logicznej metody, która pozwoliłaby im oddzielić fałszywe argumenty od prawdziwych. Jest tak, ponieważ ich nauczyciele, przyjaciele lub [też] jakaś osoba, która zyskała zwolenników w ich mieście, okazała się empirykiem, dogmatykiem lub metodykiem⁵². Podobnie jest z sektami filozoficznymi⁵³. Zatem niegdyś istniało wiele powodów, dla których jeden człowiek został platonikiem, drugi – stoikiem lub zwolennikiem Epikura. Ale obecnie w każdej sekcji są tylko następcy⁵⁴, w ten sam sposób wielu ludzi po prostu nazywa siebie na cześć sekty, w której się wychowali, zwłaszcza ludzie, którzy nie potrafią wymyślić żadnej innej podstawy dla swojego podejścia do życia.

[Znaczenie logicznej demonstracji w dążeniu do prawdy]

Już dawno zdałem sobie sprawę, że gdyby same Muzy napisały jakąś książkę, [s. 51] nie zyskałaby ona większej renomy niż wyrażone na piśmie⁵⁵ [pamflety] kompletnych głupców⁵⁶, nigdy więc nie miałem ambicji, aby moje prace były komentowane przez ludzi. Ponieważ jednak, jak wiadomo, były szeroko rozpowszechniane wbrew mojej woli, byłem bardzo niespokojny o pomysł dawania⁵⁷ moim przyjaciołom pisemnej wersji któregośkolwiek z pozostałych⁵⁸ [moich pism]. Mając to wszystko na uwa-

⁴⁹ Tekst grecki: οὔτε γὰρ εἰς αὐτῶν ἀπάντων ὁ σκοπὸς οὔτε δύναμις οὔτ' ἐπαγγελία.

⁵⁰ Tekst grecki: τῆς ἐκεῖνων μόνον ἔξωτος στοχαζόμενα. Dosłownie 'skierowany wyłącznie na ich stan umysłu'.

⁵¹ τῶ μετ' ἐμὲ χρόνῳ – 'w czasach przede mną'.

⁵² Galen wspomina tutaj o trzech głównych szkołach praktykowania medycyny.

⁵³ τῆς αἰρέσεως/ἡ αἵρεσις. Por. H.G. Liddell – R. Scott – H.S., Jones, *A Greek and English Lexicon*, Oxford 1940, s. 41.

⁵⁴ διαδοχαί/ἡ διαδοχή. Por. Liddell – Scott – Jones, *A Greek and English Lexicon*, s. 41.

⁵⁵ γεγραμμένων.

⁵⁶ τοῖς ἀμαθεστάτοις/ἀμαθής – inne tłumaczenie 'ignorant'. Por. Liddell – Scott – Jones, *A Greek and English Lexicon*, s. 76.

⁵⁷ τὸ δίδοναι – 'o dawanie', Por. Liddell – Scott – Jones, *A Greek and English Lexicon*, s. 422-423.

⁵⁸ Tekst grecki: τι τοῦ λοιποῦ – 'czegośkolwiek z pozostałych'.

dze, poczułem się nawet zmuszony napisać książkę *O najlepszej sekcie*⁵⁹ – nie takiej, jaką napisało wcześniej wielu lekarzy i filozofów, w której wychwalają po imieniu własną sektę, ale dają tylko niejasne wskazanie na temat faktyczny sposób, w jaki powinna zostać utworzona najlepsza sekta w medycynie lub w jakiegokolwiek innej sztuce. W pracy tej stwierdziłem i pokazałem powyższą tezę, że trzeba zrozumieć logiczne argumenty, zanim zostanie się wiarygodnym sędzią sekt. Jednak ten wymóg nie jest sam w sobie wystarczający. Konieczne jest także uwolnienie się od uczucia, które często powoduje ślepą miłość lub nienawiść do sekty. Tylko ten, kto jest pozbawiony takiego uczucia, ten, kto jest skłonny również zastosować metodę naukową, aby znaleźć dla siebie prawdę lub [s. 52] osądzić wypowiedzi innych, będzie w stanie odkryć najlepszą sektę.

[Większość lekarzy i filozofów stawia na logiczną demonstrację]

Sam wiesz, że większość lekarzy i filozofów na egzaminach nie ma przygotowania [metodycznego]. Ich praktyki są całkowicie sprzeczne. Inni po prostu zaprzeczają istnieniu metody demonstracji. Inni to przyznają, ale dodają, że jest to naturalnie oczywiste dla każdego, co całkowicie eliminuje potrzebę edukacji lub kształcenia. Nie ma argumentów przeciwko tak skrajnej głupocie. A jednak niektóre z tych osób mają niezwykle zaufanie do swoich umiejętności wypowiedziania się na temat mistrzów, których są ignorantami. Powie niewątpliwie, że to ja jestem arogancki. Cóż zatem, aby uniknąć takich epitetów i uniknąć odwzajemniania ich wobec innych, postanowiłem nie publikować żadnej książki.

[Punkt wyjścia dla prac Galena]

Jednak te książki, które przekazałem przyjaciołom, przechodziły przez wiele [rąk] i z tego względu zostałem zmuszony, aby napisać również [dzieło] *O najlepszej sekcie*⁶⁰, a powód jej powstania podany został w samej treści utworu. Ten kto zdecyduje się przeczytać najpierw tą moją pracę, dobrze uczyni. A jeśli ponad to jest przekonany przez jej argumenty do tego stopnia, że zapragnie stać się ekspertem w dziedzinie logiki [s. 53], zanim zwróci się do zrozumienia i osądzania wszystkich sekt, ma do dyspozycji moją główną pracę o tej tematyce – *O demonstracji logiki*⁶¹. A jeśli nauczy

⁵⁹ περὶ τῆς ἀρίστης αἰρέσεως, περὶ τῆς ἀρίστης αἰρέσεως – być może chodzi tu o dzieło *De optima secta ad Thrasybulum* (gr. Πρὸς Θρασύβουλον περὶ ἀρίστης αἰρέσεως). Por. Galen, *De optima secta ad Thrasybulum*, *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 1, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1821, s. 106-223.

⁶⁰ τὴν ἀρίστην αἴρεσιν.

⁶¹ τὴν περὶ ἀποδείξεως – o próbach rekonstrukcji tego dzieła, zob. M. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, w: *Handbuch der Orientalistik, Abteilung I*, Leiden – Boston 1970, s. 62-63.

się ustalonych tam metod, a także wyćwicz się ich w nich, będzie w stanie dowiedzieć się prawdy w każdym przedmiocie dociekań, to znaczy, że jest miłośnikiem prawdy, a nie kimś, kto godzi się z opinią przez jakieś irracjonalne uczucie, nieczym zwolennicy wyścigów różnych barw [na hipodromie]. W kontekście powyższego argumentu osoba taka byłaby w stanie rozróżnić pomiędzy prawdziwym a fałszywym założeniem innej osoby.

[Różnica między prawdą a prawidłową opinią]

2. To jest zatem punkt wyjścia dla moich prac i [jest] to dla wszystkich, którzy są z natury inteligentni i oddani prawdzie. Niezależnie od tego, czy ktoś odnosi się z szacunkiem do mojego życia i wykonywanej sztuki [medycznej] (być może ktoś ocalony z zarazy)⁶², ktoś, kto zdał sobie sprawę, że natura mojej duszy jest taka, że wszystkie moje działania są wykonywane bez wrogości, rywalizacji czy irracjonalnej miłości do sekt, [ten], który zdaje sobie ponadto sprawę, że fakty sztuki świadczą o prawdziwości moich [s. 54] opinii – taka osoba będzie mogła czerpać pożytek z moich pism nawet bez teorii logicznej, choć tylko na tyle, na ile uzyska prawidłowy pogląd, ale nie tak dokładną znajomość faktów, [która jest] dostępna tylko dla osób praktykujących logikę. Prawidłowa opinia została całkiem bezstronnie charakteryzowana przez starożytnych jako równa wartości wiedzy w kontekście praktycznym, ale brakowało jej stabilnego, wiarygodnego charakteru⁶³. Ten typ osoby niech rozpocznie od przeczytania moich prac „dla początkujących”: odnosi się do *O sektach*⁶⁴ (co właściwie nosi tytuł *O Sektach dla początkujących*)⁶⁵, *O pulsie* (podobnie zatytułowany [dla początkujących])⁶⁶ i trzecie *O kościach dla początkujących*⁶⁷, które jest pierwszym moim [pismem] o anatomii. Ten, kto jest zainteresowany kontynuowaniem tego [zagadnienia],

⁶² τὰχα ἐπ’ αὐτῶν τῶν νοσοῦντων – ten fragment występuje jedynie w edycji Kühna.

⁶³ Ostatni fragment odnosi się do różnic pomiędzy stanowczą (mocną) opinią, rzetelną wiedzą, która jest oparta na zrozumieniu podstawowych zasad, a opinią, która akurat okazała się być poprawna. Zob. P.N. Singer, *Galen, Selected works, The Worlds Classic*, Oxford – New York 2001, s. 403, przyp. 25.

⁶⁴ Tytuł grecki: περὶ τῶν αἰρέσεων.

⁶⁵ Galen, *De sectis ad eos qui introducuntur*, w: *Claudi Galeni Opera Omnia* t. 1, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1821, s. 64-105. W tym traktacie Galen wymienia i opisuje szkoły medyczne starożytnej Grecji: Dogmatykówdogmatyków, Empiryków empiryków i Metodykówmetryków.

⁶⁶ Tytuł grecki περὶ χρείας σφυγμῶν τοῖς εἰσαγομένοις. Zob. Galen, *De pulsibus ad tirones*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 8, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1821, s. 453-492.

⁶⁷ Dotyczy dzieła: περὶ τῶν ὀστέων τοῖς εἰσαγομένοις. Por. Galen, *De ossibus ad tirones*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 2, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1821, s. 732-738.

powinien zapoznać się przede wszystkim z [dziełem] *O procedurach anatomicznych*⁶⁸. Praca ta zawiera instrukcje dotyczące części ciała, które są widoczne podczas sekcji, ich wielkości, pozycji, budowy, formacji [s. 55] i wzajemnych relacji. Po nauczaniu się obserwacji tych części w sekcjach, należy następnie poznać ich działania, [to znaczy] te rzeczy odnoszące się do ich natury, które zostały omówione w trzech tomach zatytułowanych *O naturalnych zdolnościach*⁶⁹ oraz w tych [pismach], które znane są jako *O duszach*⁷⁰, jak również w kilku innych. Na ich czele znajduje się *O anatomii zwłok*⁷¹, po którym następują dwa inne [pisma]

⁶⁸ Tytuł grecki: ἐπὶ τὴν τῶν ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων. Galen, *De anatomicis Administrationibus*, t. 2, ks. I-IX, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1821, s. 215-731. Księgi od IX-XV zachowały się jedynie w języku arabskim. Pełna edycja znajduje się w: Galen, *Sieben Bücher Anatomie des Galen, zum Ersten Male Veröffentlicht, übersetzung des 9 Jahre N.*, t. 1-2, tł. M. Simon, Leipzig 1906.

⁶⁹ Tytuł grecki: περὶ φυσικῶν δυνάμεων. Galen, *De facultatibus naturalibus*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 2, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1825, s. 1-214. Jest dzieło traktujące o fizjologii. Galen wyjaśnia w nim ruch substancji w organizmie. Przecistawia się w nim teorii „mechanistycznej”, a bazuje na kategoriach zdolności organów pod względem „zdolności” i „mocy” organizmu w przemieszczaniu substancji. Por. P.N. Singer, *Galen, Selected works*, s. 403, przyp. 25.

⁷⁰ τὰς ψυχικὰς δ' ὀνομαζομένας – fraza ta dotyczy traktatu: Galen *Quod animi mores corporis temperamenta sequantur*, w: *Claudii Galenii Opera Omnia*, t. 4, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1821, s. 767-822. Tytuł grecki: τι ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις ἔπονται.

⁷¹ Traktat περὶ τῆς ἐπὶ τῶν τεθνεώτων ἀνατομῆς (łac. *De anatomia mortuorum*) nie zachował się w języku greckim. Cytuje je ar-Rāzī w swoim *Kitāb al-Hāwī fī al-tibb* (por. M. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 53, nr 74). Hunan ibn Ishāq wzmiankuje je jako *Księga o anatomii martwych zwierząt* (*Kitāb Taṣrīḥ al-ḥayawān al-maiyit*). Hunan ibn Ishāq on *His Galen Translation*, § 28, s. 44 i 45: „(1) Ta książka również składa się z jednego *maqāla*. (2) [Galen] opisuje w nim, czego można się nauczyć z sekcji martwych zwierząt, to znaczy rzeczy które tam [w ich ciałach] są. (3) [Pierwszy] przetłumaczył ją Hiob. (4) Ja przetłumaczyłem ją na nowo, na [język] syryjski, razem z poprzednią książką. Hubaysh przełożył ją na [język] arabski dla Abū Ġafara”. Kiedy Hunan wspomina, że przetłumaczył ją wraz z poprzednią książką (punkt 2), ma prawdopodobnie na myśli dzieło *De anatomia dissentione*. Wynikałoby to z układu, w jakim podaje dzieła Galena w swoim *Pinax* (tj. katalogu przetłumaczonych na język arabski przez Hunana ibn Ishāqa dzieł Galena). W punkcie 3 Hunan mówi o Hiobie (Job) z Edessy (zmarły około 835 roku po Chrystusie). Hubaysh ibn al-Ḥasan al-A'sam al-Dimashqī (IX wiek po Chrystusie) to siostrzeniec i uczeń Hunana ibn Ishāqa. Abū Ġafar (wymieniany w punkcie 4) to Abu Ġafar Muḥammad ibn Mūsā (zmarły w 873 roku po Chrystusie), był patronem wielu przekładów dzieł greckich, min. tych dokonanych przez Hunana, który dedykuje mu wiele swoich pism.

*O sekcji żywych zwierząt*⁷² oraz dwie inne *O niezgodności w anatomii*⁷³. Po nich są trzy książki *O ruchu klatki piersiowej i płucu*⁷⁴. [Następnie] dwie *O przyczynach oddychania*⁷⁵ oraz cztery [księgi] *O głosie*⁷⁶. Książki *O ruchach mięśni*⁷⁷ również należą to tego rodzaju. Zasada dowodzenia i wszelkie inne pytania dotyczące każdego działania wywodzącego się z natur fizycznych lub duchowych są omówione w kilkutomowym dziele

⁷² Dotyczy traktatu τὰ <περὶ> τῆς ἐπὶ τῶν ζώντων (łac. *De anatomia vivorum*). Częściowe wzmianki i cytaty tego dzieła znajdują się w tekstach arabskich medyków. Por. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 54. Hunan ibn Ishāq wymienia je w swoim *Pinax* (ze-stawieniu dzieł Galena) jako *Księga o anatomii żywych zwierząt* (*Kitāb Taṣrīḥ al-haiyā. Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 28, s. 44-45): „(1) [Galen] skomponował tę książkę w dwóch *maqālāt*. (2) Opisał w nim, czego można się nauczyć z sekcji martwych zwierząt oraz jakiego rodzaju są to rzeczy. (3) Również Hiob ją przetłumaczył. (4) Hubaysh przełożył ją na [język] arabski dla Abū Ġafara.

⁷³ Dotyczy traktatu Galena τὰ περὶ τῆς ἀνατομικῆς διαφωνίας (łac. *De anatomia dissentione*). Więcej na temat tego traktatu, zob. F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, t. 3: *Medizin-Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde bis ca 430 H.*, Leiden 1970, s. 133. Zobacz również: R. Degen, *Galen im Sirishen: Eine Überschrift über die siri-sche Überlieferung der Werke Galen*, w: *Galen: Problems and Prospects*, red. V. Nutton, London 1981, s. 157. Z tym dziełem zapoznać można się jedynie na podstawie krótkich tekstów u pisarzy arabskich. Hunan ibn Ishāq wzmiankuje je pod tym samym tytułem jak grecki, czyli *Księga o różnicach w anatomii*. Por. *Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 27, s. 44 i 45: „(1) [Galen] skomponował tę książkę w dwóch *maqālāt*. (2) Jego celem jest zaprezentowanie różnicy zdań wcześniejszych mistrzów (*aṣḥāb*) anatomii (*at-taṣrīḥi*), jakie można znaleźć w książkach anatomicznych (*at-taṣrīḥ*), które były [prezentowane] w słowie (*fī al-kalām*), a które w treści [tnz. merytoryczne – *fī al-ma‘nā*], oraz czym były podyktowane. (3) Przetłumaczył ją <Hiob z Edessy>. Poprawiłem to [tłumaczenie] i ponowienie przełożyłem na język syryjski dla Yuhannā ibn Māsawayha i tak sporządziłem poprawione wydanie. Hubaysh przełożył je na [język] arabski dla Abū Ġafara”. Yuhannā ibn Māsawayh, o którym wspomina Hunan, związany z Akademią w Gundiszapur żył w latach 777-857.

⁷⁴ Tytuł grecki: *περὶ θώρακος καὶ πνεύμονος <κινήσεως>*. [Galen], *De motu thoracis et pulmonis*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 18, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1822, s. 727-741.

⁷⁵ Tytuł grecki: *περὶ τῶν τῆς ἀναπνοῆς αἰτίων*. Galen, *De usu respirationis*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 4, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1822, s. 470-511.

⁷⁶ *περὶ φωνῆς* – łac. *De voce*. Edycja tego dzieła: Galen, „*Über die Stimme*” *Testimonien d. verlorenen Schrift Peri phōnēs, Pseudo-Galen de voce et hanelitu. Kommentar*, ed. H. Baumgarten, Göttingen 1963. Hunan ibn Ishāq opisuje je jako dzieło niesłusznie przypisywane Galenowi. Por. *Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 35, s. 50-51.

⁷⁷ *τὰ περὶ μὲν κινήσεως* – Galen sporządził kilka prac na ten temat.

zatytułowanym *Opinie Hipokratesa i Platona*⁷⁸. Do tej kategorii badań należą także traktaty poświęcone *Spermie*⁷⁹ i książki *O Anatomii [według] Hipokratesa* oraz wszystkie dzieła *O używaniu części ciała*⁸⁰.

[Książki o czterech elementach i ich mieszaninach]

Zasadami powstawania wszystkich istot posiadających materię są cztery żywioły⁸¹, które mają taką naturę, że ulegają ze sobą całkowitemu zmieszaniu i wzajemnie na siebie oddziałują. Temat ten jest omawiany w pierwszej książce *O nazwach medycznych*⁸² oraz *O elementach według Hippokratesa*⁸³.

⁷⁸ Tytuł grecki: *Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων*. Galen, *De placitis Hippocratis et Platonis*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 5, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1825, s. 181-805.

⁷⁹ Tytuł grecki traktatu: *τὰ περὶ σπέρματος*. [Galen] *De semine*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 4, C.G. Kühn, Lipsiae 1822, s. 512-651.

⁸⁰ *οἷς ἄπασιν ἡ περὶ χρείας μορίων ἔπεται πραγματεία* jest dziełem, które jest trudne do zidentyfikowania. Zob. więcej: Galen, *Three Treatises: On the order of My Own Books*, ed. E. Hayes – S. Nimis, Warwick 2014, s. 96. Prawdopodobnie dotyczy największego dzieła Galena z zakresu anatomii, jakim jest: [Galen] *De usu partium*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 3, C.G. Kühn, Lipsiae 1822, s. 1-939 oraz t. 4, Lipsiae 1822, s. 1-336. (gr. *Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπῳ σώματι μορίων*).

⁸¹ *τὰ τέτταρα στοιχεῖα* – „to cztery podstawowe elementy”.

⁸² Tytuł grecki: *περὶ τῶν <ιατρικῶν> ὀνομάτων*. Galen, *De nominibus medicis*. Traktat zachował się jedynie w języku arabskim: *Galen über die medizinischen namen, arabisch und deutsch*, w: *Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, ed. M. Meyerhof – J. Schacht, Berlin 1931. Hunan ibn Ishāq wzmiankuje to dzieło jako *O nazwach medycznych*, arabskie *Kitāb al-Asmā at-ṭibbīya*. Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation, § 124, s. 116, 117: „(1) Ta książka składa z pięciu *maqālāt* (ksiąg). (2) Jego celem jest wyjaśnienie nazw, których używali lekarze, i w jakim sensie ich używali. (3) Jej kopia po grecku znajduje się wśród moich ksiąg, ale ani ja, ani nikt inny jej nie przetłumaczył. (4) Później przetłumaczyłem na język syryjski trzy *maqālāt*. (5) Hubaysh przełożył na język arabski jeden *maqāla*”.

⁸³ Dotyczy traktatu *Περὶ τῶν καθ' Ἱπποκράτην στοιχείων*. Por. Galen, *De elementis ex Hippocratis sententia*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 1, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1821, s. 413-508. Hunan ibn Ishāq wzmiankuje je jako *Kitāba fī al-Uṣṭaqssāt 'alā ra'y Abūgrāt*. Dzieło to składa się z jednego *maqāla*. Celem jest zaprezentowanie, że wszystkie substancje służące do powstawania i rozkładu (ciała zwierząt, roślin oraz substancji znajdujących się w ziemi oraz minerałów) składają się jedynie z czterech elementów: wody, ziemi, powietrza i ognia. Te elementy mają być podstawowe, rozumiane jako najmniejsze elementy, które tworzą ciało człowieka i wszystkich innych urodzonych zwierząt (narodzonych istot żywych). One właśnie mają być czterema podstawowymi humorami (krwią, flegmą oraz dwoma rodzajami żółci). Według Hunana dzieło to należy przeczytać przed przystąpieniem do lektury *O metodach terapeutycznych*. Jako pierwszy z greckiego na język syryjski przełożył je Sergiusz (Sergiusz) z Rēsha'ina. Następnie doczekało się ono poprawionego przekładu samego Hunana ibn Ishāqa na syryjski, następnie przekładu na język arabski. Por. *Hunan ibn*

Rzeczywista demonstracja dotycząca elementów nie pojawia się w całości w tym dziele, co ogranicza się raczej do tej jego części, z której korzystał Hippokrates. Dla doskonalszego zrozumienia elementów ciała należy sięgnąć do trzynastego rozdziału *Demonstracji logicznej*⁸⁴ oraz do piątej i szóstej księgi *O opiniach Asklepiadesa*⁸⁵. W rzeczywistości pewne kwestie dotyczące siły środków przeczyszczających⁸⁶ [s. 56] pojawiają się także w *O elementach według Hippokratesa*, mimo że temat ten jest omówiony w osobnej monografii. Po *O elementach według Hippokratesa* następują trzy księgi *O mieszaninach*⁸⁷ oraz te <trzy> główne prace *O właściwościach prostych leków*⁸⁸, po którym na-

Ishāq on His Galen Translation, § 13, s. 20, 21. Edycja tego dzieła w języku arabskim, wraz ze wstępem i omówieniem: *An Epitome of Galen's On the Elements ascribed to Hunan ibn Ishāq*, ed. G. Bos – T. Langermann, w: *Arabic Sciences and Philosophy* 25 (2015), s. 33-78. Zobacz również: Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 38-39.

⁸⁴ Więcej na temat tego traktatu: *Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 126, s. 116, 117; Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 51; Degen, *Galen im Sirishen: Eine Überschrift über die sirische Überlieferung der Werke Galen*, s. 153.

⁸⁵ περί τῶν Ἀσκληπιάδου δογμάτων. Wzmianka na ten temat znajduje się u Hunana ibn Ishāq w § 115. Fragment ten nie posiada tytułu. Wydawca wyodrębnił go z dzieła dotyczącego terminologii używanej przez Hippokratesa. Por. Galen, *De captionibus penes dictionem*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 14, C.G. Kühn, Lipsiae 1827, s. 582-598 (grecki tytuł *Περὶ τῶν παρὰ τὴν λέξιν σοφισμάτων*; *Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 113, s. 110 i 111), którego stanowi część odnoszącą się do osoby Asklepiadesa. *Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 115, s. 110 i 111: „Jeśli chodzi o książki, które jak powiedział, napisał na wzór Asklepiadesa, znalazłem tylko jedną, małą, o której teraz wspomnę”. Dzieło Asklepiadesa, o którym wspomina Hunan ibn Ishāq, dotyczy zagadnienia substancji/esencji – *ḡawhar*) oraz duszy/ducha/tchnienia (*nafs*). Dzieło to nosi tytuł: *K. fī ḡawhar al-nafs mā hiya ‘alā ra’y Asqalībiyādas*. Por. *Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 116, s. 112 i 113: „Przełożyłem tę księgę (*maqālāt*) na język syryjski dla Ġibrila ibn Buḥtīshū. Byłem wtedy młody i nie jestem pewien co do jego dokładności, zresztą przetłumaczyłem ją z jednej niedokładnej kopii”.

⁸⁶ Grecki tytuł dzieła: *περὶ τῆς τῶν καθαρόντων φαρμάκων δυνάμεως*. [Galen] *De purgantium medicamentorum facultate*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 11, C.G. Kühn, s. 323-342.

⁸⁷ Dotyczy traktatu z zakresu prognostyki chorób: Galen, *De temperamentis*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 1, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1821, s. 509-694 (grecki tytuł *περὶ κράσεων*). Hunan ibn Ishāq wymienia je jako *K. al-Buḥrān*, które jest zawarte w trzech *maqālāt*. Por. *Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 20, s. 32 i 33.

⁸⁸ ἡ περὶ τῆς τῶν ἀπλῶν φαρμάκων δυνάμεως, łac. *De simplicium medicamentorum temperamentis et facultatibus* (gr. *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*), t. 11, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1826, s. 379-892 oraz t. 12, Lipsiae 1826, s. 1-377. Hunan ibn Ishāq wymienia to dzieło *K. al-Adwaya al-basīṭa*. Por. *Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 56, s. 66-68.

stępuje *O kompozycji leków*⁸⁹. W pierwszej księdze <*O mieszaninach*> opisano <mieszaniki> u istot żywych wraz ze szczególnym wskazaniem każdej z nich. Trzecia książka natomiast zawiera omówienie mieszaniny leków. Zatem najlepszą kolejnością do przeczytania jest: *O poznaniu najlepszej budowy ciała*⁹⁰, *O dobrej kondycji*⁹¹ oraz *O nieregularnym stanie równowagi mieszanin*⁹², albo po pierwszych dwóch księgach [*O mieszaninach*], albo po wszystkich trzech. Są to trzy bardzo krótkie książki skomponowane dla przyjaciół na ich prośbę, a następnie przez nich opublikowane. Obecnie ich funkcja jest zawarta w dużej pracy *O kwestiach zdrowia*, gdzie są [zaprezentowane] poszczególne stany naszego zdrowia [*lacuna*]⁹³.

⁸⁹ ἡ περὶ συνθέσεως φαρμάκων można odnieść do dwóch znanych dzieł Galena: (1) łac. *De compositione medicamentorum secundum locos*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 12, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1826, s. 378-1007 (tytuł grecki Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους) oraz (2) Galen, *De compositione medicamentorum per genera*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1827, s. 362-1058 (gr. Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη). Dzieło nr 2 posiada przekład na język arabski. Por. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 48-49, nr. 50. Por. Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation, § 84, s. 86-88 i 87-89.

⁹⁰ *De optima corporis nostri constitutione*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 4, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1822, s. 737-749 (gr. Περὶ ἀρίστης κατασκευῆς τοῦ σώματος ἡμῶν). Hunan ibn Ishāq wspomina to dzieło jako *K. al-badan al-aḏī fī afḍal hai'āt*. Relacjonuje, że dzieło to składa się z jednego *maqāla*, a cel tego pisma jasno wynika z tytułu. Por. Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation, § 54, s. 64, 65.

⁹¹ Galen, *De bono habitu*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 4, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1822 (gr. Περὶ εὐεξίας). Hunan ibn Ishāq wymienia jako *K. fī Ḥiṣb al-badan*. Por. Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation, § 55, s. 64 i 65.

⁹² τὸ περὶ ἀνωμάλου δυσκρασίας – Galen, *De inaequali intemperie*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. 7, ed. C.G. Kühn, Lipsiae 1823, s. 753-752 (gr. Περὶ ἀνωμάλου δυσκρασίας). Hunan ibn Ishāq wymienia jako *K. sū' al-mizāğ al-muḥtalif*. Relacjonuje, że składa się z jednego *maqāla*, a tytuł oddaje tematykę poruszaną w tym dziele. Następnie opisuje zawartość oraz historię problemu związane z zdobyciem tego dzieła. Por. Hunan ibn Ishāq on His Galen Translation, § 55, s. 66, 67: „(2) [...] to znaczy opisał, jakie rodzaje złej mieszaniny [złego humoru lub temperamentu – *saw' al-mizāğ*] są jednakowo [obecne] w całym ciele i tendencję, jakim każdy z nich jest scharakteryzowany, i jakie różnorodne (*muḥtalif*) złe mieszaniny (*saw' al-mizāğ*) obecne w części ('*a' dā'*) ciała. (3) [Dzieło to] przetłumaczył Hiob [z Edessy]. (4) Posiadałem jej kopię w języku greckim, lecz nie miałem czasu na przełożenie jej. (5) Później dokonałem jej przekładu na język arabski dla Abū al-Ḥasana Aḥmad ibn Mūsā”. Abū al-Ḥasana Aḥmad ibn Mūsā żył w IX wieku ery chrześcijańskiej.

⁹³ W tym miejscu występuje luka w tekście [*lacuna*] κατασκευῆς ***. Luka ta wymaga pewnych uzupełnień dla zobrazowań możliwych strat tekstu. (I) Edycja tekstu Galena według Boudon-Millota (V. Boudon-Millot, *Galien: Introduction générale; Sur*

3. [*lacuna*] to, czy wyjaśnienie⁹⁴ to jest poprawne, czy też nie, wobec tego, kto został wcześniej wyszkolony w naszych pismach. Do niektórych prac Hippokratesa istnieją nawet moje komentarze. [s. 57] Są to te, które napisałem do tej pory. [Lecz] spróbuję uzupełnić to, co pozostało, jeśli tylko będę żył. Jeśli umrę, zanim skomentuję najważniejsze traktaty Hippokratesa, ci, którzy chcą poznać jego poglądy, mogą zapoznać się z moimi głównymi dziełami. A jak zostało powiedziane wyżej, również z ukończonymi dotychczas komentarzami, a także wśród poprzednich komentatorów Hippokratesa prace mojego nauczyciela Pelopsa i jeśli to możliwe Numisianusa, [których] zachowało się bardzo niewiele. A ponad to dzieła Sabinusa oraz Rufusa z Efezu⁹⁵. Kwintus i jego zwolennicy nie zro-

l'ordre de ses propres livres; Sur ses propres livres; Que l'excellent médecin est aussi philosophe, Paris 2007) proponuje, aby dokonać uzupełnienia następującymi tekstami Galena o *Terapeutyce*. W *De libris propriis liber* jednak Galen wspomina wiele innych dzieł dotyczących tej tematyki. Można tutaj wspomnieć dzieła w *Claudii Galeni Opera Omnia* jak: (1) *De differentiis febrium* (Περὶ διαφορᾶς πυρετῶν), t. 7, s. 272-405. (2) *De symptomatum causis*, *Claudii Galeni opera omnia*, t. 7, s. 43-105. (3) *De differentiis morborum*, t. 6, s. 836-880. (4) *De tumoribus praeter naturam*, t. 7, s. 705-732. (5) *In Hippocratis De natura hominis commentaria*, t. 15, s. 1-223. (II) Z grupy pism o tej tematyce, może również zaliczyć takie pisma, jak (1) Galeni, *De venesectione adversus Erasistratum*, t. 11, s. 147-186; *De curandi ratione per venae sectionem*, t. 11, s. 250-316. (2) *De urinis*, t. 19, s. 574-601; (2a) *De urinis compendium*, t. 19, s. 602-608; (2b) *De urinis ex Hippocrate, Galeno aliisque quibusdam*, t. 6, s. 609-628. (3) Dzieło Asklepiadesa o substancji duszy (por. wyżej). (4) *De sectis, ad eos qui introducuntur*, t. 1, s. 64-105. Innym rodzajem dzieł są pisma o naturze nauk, które zawierają pewne elementy z zakresu terapii chorób: (1) *De partibus philosophiae Galeni qui fertur De partibus philosophiae libellus*, ed. E. Wellmann, Berlin 1882. (2) *De constitutione artis medicae ad Patrophilum*, t. 1, s. 223-304. (3) *Thrasylbulus sive utrum medicinae sit an gymnasticae hygieine*, t. 5, s. 806-898. (4) *Ars medica*, t. 1, s. 305-412. (III) Prace dotyczące *semoityki* (znaków) chorób: (1) *De diebus decretoriis*, t. 9, s. 769-941. (2) *De pulsuum differentiis*, t. 8, s. 493-765. (3a) *De pulsibus ad tirones*, t. 8, s. 453-492 oraz w pewnym zakresie pozostałe pisma Galena o pulsie. (4) Pisma Galena o diagnozie. (IV) Pisma obejmujące niektóre komentarze do dzieł Hippokratesa: (1) Zob. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 54, nr. 76. (2) *O elementach według Hippokratesa* (por. wyżej). Na temat uzupełnień w tej luce, patrz: Galen, *Three Treatises: On the order of My Own Books*, ed. E. Hayes – S. Nimis, s. 114.

⁹⁴ (3) *** τῶν ἐξηγήσεων [*lacuna*]. Od tego momentu jest kontynuowany tekst Galena.

⁹⁵ Spośród wymienionych tutaj imion: Numisianus (ὁ Νομισιανός), Sabinus (ὁ Σαβίνος) oraz Rufus z Efezu (żył na przełomie I i II wieku po Chrystusie) tylko ten ostatni może być badany na podstawie swoich własnych dzieł. Jednakże nie jest znane żadne jego oddzielne dzieło z zakresu komentarza do pism Hippokratesa. Por. Galen, *Selected works*, s. 404, przyp. 27. Jednakże należy zwrócić uwagę, że Rufus powoływał się wielokrotnie w swoich pracach na autorytet Hippokratesa, przytaczając jego metody terapii różnych

zumieeli poprawnie Hippokratesa i z tego powodu popełniają wiele błędów w wyjaśnieniach. Tymczasem Lykus faktycznie skrytykował Hippokratesa i oskarżył tego człowieka o błędy, nie rozumiejąc go. Ale wszystkie dzieła Lykusa zostały ujawnione⁹⁶. Mój nauczyciel Satyrus, u którego studiowałem, zanim przeniosłem się do Pelopsa, nie przedstawił takich samych wykładów tekstu Hippokratesa, jak Lykus. [s. 58] I ogólnie zgodził się, że Satyrus zachowuje doktrynę Kwintusa najdokładniej, bez dodawania do nich lub usuwania z nich [niczego]. Z drugiej strony Aifikanus⁹⁷ nadał im nieco stoicką postawę. Miałem dwa różne doświadczenia: najpierw usłyszałem interpretację Kwintusa od Satyrusa, a potem, jakiś czas później, przeczytałem niektóre dzieła Lykusa. Przekonałem się o błędnej interpretacji ich obu. Zwolennicy Sabinusa i Rufusa mają lepsze zrozumienie [zagadnień Hippokratesa]. Ale każdy, kto wykształcił się w moich pismach, będzie mógł również ocenić ich prace i dowiedzieć się, jakie są poprawne ich stwierdzenia, a także [zobaczyć] wszelkie błędy, które mogli popełnić.

[Pozostałe teksty z dziedziny logiki, dla zainteresowanych filozofią]

4. Lecz wystarczy już o komentarzu do Hippokratesa. Przejdźmy do pozostałej części moich pism na temat logiki. Wśród nich, Eugeniusie, [są] książki *O dowodzeniu logicznym*⁹⁸, [które] powinny wystarczyć tobie i każdemu, kogo interesuje tylko medycyna. Ci, którzy chcą spędzić czas na studiowaniu filozofii, powinni przeczytać także inne prace. Jest to dopuszczalne, by ktoś [s. 59] był w stanie oddać słuszność zarówno studiom medycyny, jak i filozofii. Ale taka osoba musiałaby być obdarzona bystrym intelektem, dobrą pamięcią i chęcią do ciężkiej pracy. Poza tym musiałby mieć takie samo szczęście jak ja, kiedy to otrzymałem od ojca wykształce-

schorzeń w zestawieniu z własnymi spostrzeżeniami. Dla przykładu można tutaj podać komentarz do dzieła Hippokratesa *De aëre aquis et locis* zawarty w piśmie Rufusa *Quaestiones medicinales*. Por. H. Gärtner, *Rufus von Ephesos. Die Fragen des Arztes an den Kranken*, w: *Corpus medicorum Graecorum suppl.* 4, Berlin 1962, s. 24-46. Zobacz również teksty w języku syryjski i język arabski. Zobacz więcej na ten temat: Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 71-76. *Epitome* Rufusa z Efezu w języku syryjskim: [Rufus z Efezu] *Die syrischen Fragmente des Rufus von Ephesos*, ed. M. Wernhard, München 1972. Fragmenty arabskie: *Rufus von Ephesos, Krankenjournal*, ed. M. Ullmann, Weisbaden 1978.

⁹⁶ W zdaniu tym występuje luka, którą trudno uwypuklić w przekładzie polskim, nie zaburzając sensu zdania (καίτοι τὰ γε τοῦ Λύκου βιβλία φανερώς πάντα [...] γέγονεν).

⁹⁷ ὁ Αἰφικιανός.

⁹⁸ <τὰ> περὶ τῆς ἀποδείξεως αὐτάρκτη, *Galenī Institutio logica*, ed. K. Kalbfleisch, Leipzig 1896. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 51, 63. G. Fichtner, *Corpus Galenicum: Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften*, Tübingen 2004, s. 138. Zobacz także: *Ḥunān ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 117 oraz § 126, s. 116-118 i s. 117-119.

nie. Mój ojciec sam był kompetentny w dziedzinie matematyki, arytmetyki i gramatyki⁹⁹ i wychował mnie w tych, a także w innych przedmiotach niezbędnych do kształcenia młodzieży. W moim piętnastym roku [życia] poprowadził mnie w kierunku dialektyki, z myślą o mojej koncentracji wyłącznie na filozofii. W [moim] w siedemnastym roku życia przekonały go jasne sny, abym jednocześnie studiował medycynę i filozofię. A jednak nawet mając takie wielkie szczęście i fakt, że byłem w stanie nauczyć się wszystkiego, czego mnie nauczono, dogłębniej i szybciej niż ktokolwiek inny, i tak nie uzyskałbym bardzo niewielkiego zrozumienia, gdybym nie poświęcił całego życia kultywowaniu medycyny i filozofii. Nic więc dziwnego, że zdecydowana większość ludzi studiujących zarówno medycynę, jak i filozofię nie osiąga niczego dobrego: albo [s. 60] brakuje im odpowiednich naturalnych zdolności lub niezbędnego wykształcenia, albo porzucają studia na rzecz działalności politycznej.

Cóż, pozwólmy sobie na tym zakończyć tę dygresję, która w rzeczywistości jest bardzo istotna. Moje prace filozoficzne należy zatem przeczytać po traktacie *O demonstracji logicznej*. Charakter i liczba ich propozycji są zapisane w każdej pracy indywidualnej i zostaną wyjaśnione¹⁰⁰ w pracy, w której podam pełną listę moich książek.

[Słowniki i inne książki Galena na temat języka]

Teraz słyszałeś również ode mnie o moim dużym słowniku, w którym wymienione są w porządku alfabetycznym słowa używane przez attyckich pisarzy prozaików. Dobrze będzie powtórzyć tutaj odpowiedź, której udzieliłem wcześniej. Albowiem jest jasne, że wielu innych jest zainteresowanych poznaniem argumentów [zawartych we wspomnianym dziele]. Nie podzielam opinii niektórych dzisiejszych pisarzy, którzy domagają się w języku uniwersalnego attycyzmu¹⁰¹, niezależnie od tego, czy człowiek jest leka-

⁹⁹ γραμματικός – ‘gramatycznej poprawności’. W tym wypadku chodzi również o wychowanie wczesnoszkolne, a nie jedynie o podstawy nauki alfabetu, pisanie i czytania. Por. Galen: *Selected works*, s. 404, przyp. 27.

¹⁰⁰ τὴν γραφὴν ποιήσομαι – ‘sporządczę pisemną relację’, odnosząc się do Galena. Forma futurum (indicativus futuri medi – ποιήσομαι) czasownika ποιέω wskazuje, że dzieło *De libris propriis liber* jest chronologicznie późniejsze.

¹⁰¹ ἅπαντας ἀττικίζειν τῇ φωνῇ [...]. Galen ma tu na grecki język ponaddialektalny, który był używany na terenie całego *Imperium Romanum* w formie tak zwanej greki *koine* przez warstwy wykształcone. *Koine*, czyli mowa wspólna, pospolita, wyparła klasyczną grekę. Attycyzm był tendencją retoryczną, która z czasem przeobraziła się w dążenie do mówienia językiem attyckim (IV wiek przed Chrystusem). Attycyzm związany był z najlepszym okresem rozwoju ateńskiej prozy literackiej (Demostenes czy Platon). Galen słusznie zatem wskazuje, że taki język byłby niedorzecznością w przypadku trak-

rzem, filozofem, geometrą, muzykiem, prawnikiem, czy też żadnym z powyższych, a jedynie bogaczem z dużymi środkami, albo po prostu jest dobrze zaopatrzony. [s. 61] Wręcz przeciwnie, uważam za niegodne obwinianie lub potępienie tych, którzy dopuszczają się solecyzmu [językowego]¹⁰². Albowiem solecyzm i barbarzyństwo życia są znacznie gorsze¹⁰³ niż sam język. I napisałem kiedyś traktat przeciwko tym, którzy potępiają sprawców solecyzmu językowego – na razie nie uważam attycyzmu za część prawidłowej edukacji. Było to spowodowane liczbą lekarzy i filozofów, którzy nadali nowe znaczenie greckim słowom [*lacuna*]¹⁰⁴, z tego powodu skomentowałem słowa, które zebrałem w czterdziestu sześciu książkach prozaików attyckich oraz jeszcze innych komedii. Praca ta jest, jak wyjaśniłem, napisana ze względu na wskazanie znaczenia [nowych słów]¹⁰⁵. Jednocześnie czytelnik zdobywa znajomość znaczenia słownictwa attyckiego, chociaż nie jest to wielka wartość sama w sobie. Jednak ze względu na tych, którzy źle używają słów, skomponowałem kolejną pracę, dotyczącą ich poprawności, właściwie utwór, który byłby najlepszy [do przeczytania] przed wszystkimi.

Z języka greckiego przetłumaczyli,
komentarzem i przypisami opatrzyli
Łukasz Karczewski, Judyta Krajewska¹⁰⁶

tatów naukowych. Por. Galen, *Selected works*, s. 404, przyp. 28. Jej pierwszym teoretykiem i propagatorem był Cecyliusz z Kaleakte (żył w czasach Oktawiana Augusta). Por. *Attycyzm*, w: R. Kulesza, *Słownik kultury antycznej*, Warszawa 2012, s. 82; *Cecyliusz*, w: R. Kulesza, *Słownik kultury antycznej*, Warszawa 2012, s. 104.

¹⁰² τῶν σολοικισόντων τῇ φωνῇ [...] – σολοικίζω (*soloikidzo*). Łączenie ze sobą poprawnych wyrazów w błędnie zbudowaną składnię językową.

¹⁰³ Tekst grecki: ἄμεινον γάρ ἐστι τῇ φωνῇ μᾶλλον ἢ τῷ βίῳ σολοικίζειν τε καὶ βαρβαρίζειν / ἄμεινον [...] σολοικίζειν – infinitivus epxegeticum σολοικίζειν po ἄμεινον – ‘lepiej jest popełniać solecyzm [językowy]’.

¹⁰⁴ Luka w tekście od: ἐν τούτοις ἑτέροις ***, [*lacuna*] do: διὰ τοῦτο καὶ τῶν ὀνομάτων [...].

¹⁰⁵ Można też oddać jako: διὰ τὰ σημανόμενα – ‘ze względu na (nowe) znaczenie słów’, mając na uwadze słowa Galena o nadaniu, przez przedstawicieli pewnych zawodów, nowych znaczeń dla niektórych terminów.

¹⁰⁶ Mgr Łukasz Karczewski, doktorant w Instytucie Historii na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; e-mail: karczewski-lukasz@wp.pl; ORCID: 0000-0001-5654-040X. Dr Judyta Krajewska, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, nauczyciel akademicki na Wydziale Nauk Historycznych oraz Wydziale Medycznym Collegium Medicum Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; e-mail: j.iwanska@uksw.edu.pl; ORCID: 0000-0002-3070-1663.